

Ο ΔΙΩΓΜΟΣ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ*

LEO STRAUSS

«Το ότι η φουλότητα έχει συχνά αποδειχθεί ένα μέσο χειραφέτησης του νου αποτελεί ένα από τα πιο ταπεινωτικά, αλλά, ταυτοχρόνως, ένα από τα πλέον αδιαμφισβήτητα γεγονότα στην ιστορία»
W. E. H. Lecky

~~Ο διωγμός, λοιπόν, προκαλεί τη γένεση μιας ιδιαίτερης τεχνικής γραφής και συνακόλουθα ενός ιδιαίτερου τύπου γραμματείας, όπου η αλήθεια για όλα τα κρίσιμα πράγματα παρουσιάζεται αποκλειστικά ανάμεσα στις γραμμές. Η γραμματεία αυτή δεν απευθύνεται σε όλους τους αναγνώστες αλλά μόνον σε αξιόπιστους και νοήμονες αναγνώστες. Διαθέτει όλα τα πλεονεκτήματα της ιδιωτικής επικοινωνίας δίκως να έχει το μεγαλύτερο μειονέκτημά της ότι προσπελάζει μονάχα τους προσωπικούς γνωστούς [B: τους γνω~~

*«Persecution and the art of writing», Social Research, 8/4, Νοέμβριος 1941, σ. 488-504.

Στη μετάφραση επισημαίνονται –είτε με την ένδειξη [B: ...] στο κυρίως κείμενο είτε σε υποσημείωση– οι διαφορές ως προς την εκδοχή που δημοσιεύτηκε το 1952, στο L. Strauss, Persecution and the art of writing, University of Chicago Press, Σικάγο 1988, σ. 22-37.

Ι
Σ' έναν αξιοσημείωτο αριθμό χωρών ο οποίες, επί εκατό περίπου χρόνια, έχαιραν μιας πλήρους σχεδόν ελευθερίας δημόσιας συζήτησης, η ελευθερία τούτη έχει τώρα καταργηθεί και αντικατασταθεί από έναν εξαναγκασμό να συντονίζεται ο λόγος μ' εκείνες τις απόψεις για τις οποίες η κυβέρνηση πιστεύει ότι είναι λυσιτελείς ή τις πρεσβεύει με πλήρη σοβαρότητα. Ίσως ν' αξίζει να καταπιαστούμε για λίγο με τις επενέργειες αυτού του εξαναγκασμού, ή διωγμού, τόσο στις σκέψεις όσο και στις πράξεις.¹

Ένα μεγάλο μέρος του λαού, ενδεχομένως η μεγάλη πλειονότητα της νεότερης γενιάς,² δέχεται τις υποστηριζόμενες από την κυβέρνηση απόψεις ως αληθείς, αν όχι ευθύς αμέσως, τουλάχιστον έπειτα από κάποιο χρονικό διάστημα. Πώς πείσθηκαν; Και πού υπεισέρχεται ο παράγοντας του χρόνου; Δεν έχουν πεισθεί μονάχα μέσω εξαναγκασμού, διότι αυτός δεν παράγει πεποίθηση. Απλώς διανοίγει το δρόμο για την πεποίθηση καταπνίγοντας την αντιλογία. Εκείνο που αποκαλείται ελευθερία της σκέψης, σ' ένα μεγάλο αριθμό περιπτώσεων απλώς ανάγεται –και, στην πρακτική,

συνίσταται– στην ικανότητα να επιλέγει κανείς ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες απόψεις οι οποίες παρουσιάζονται από μια μικρή μειονότητα ανθρώπων που είναι δημόσιοι ομιλητές ή συγγραφείς.³ Αν η επιλογή αυτή παρεμποδίζεται, τότε καταστρέφεται το μοναδικό είδος διανοητικής ανεξαρτησίας για την οποία είναι ικανοί πολλοί άνθρωποι, και τούτη είναι η μοναδική ελευθερία της σκέψης που διαθέτει πολιτική σημασία. Ο διωγμός είναι ως εκ τούτου η απαραίτητη συνθήκη για την ύψιστη αποτελεσματικότητα εκείνου που θα μπορούσαμε ν' αποκαλέσουμε *logica equina* [λογική του αλόγου]. Σύμφωνα με τον φερόμενο από άλογα Παρμενίδη ή σύμφωνα με τους Ηουγηνήνιους τού Gulliver, δεν μπορεί κανείς να πει ή δεν μπορεί κανείς λογικά να πει «το μη ον»: δηλαδή, τα ψεύδη είναι ασύλληπτα. Η λογική τούτη δεν προσιδιάζει στα άλογα ή στους φερόμενους από άλογα φιλοσόφους μα καθορίζει επίσης, ομολογουμένως κατά τρόπο κάπως διαφοροποιημένο, τη σκέψη πολλών κοινών ανθρώπινων όντων. Θα αποδέχονταν, ως κάτι το πρόδηλο, πως ο άνθρωπος μπορεί να ψεύδεται και πράγματι ψεύδεται. Όμως θα πρόσθεταν ότι τα ψεύδη είναι βραχύβια και δεν μπορούν να περάσουν επιτυχώς τη δοκιμασία της επανάληψης –πόσο μάλλον της σταθερής επανάληψης– και ότι συνεπώς μια διακήρυξη που επαναλαμβάνεται αδιαλείπτως και ουδέποτε αντικρούεται πρέπει να είναι αληθής. Μια άλλη επιχειρηματολογία υποστηρίζει ότι μια διακήρυξη την οποία κάνει ένας κοινός άνθρωπος μπορεί να είναι ψεύδος, όμως η αλήθεια μιας διακήρυξης την οποία κάνει ένας υπεύθυνος και ευυπόληπτος άνθρωπος και άρα, ειδικότερα, ένας άνθρωπος σε μίαν ιδιαιτέρως υπεύθυνη και υψηλή θέση, είναι ηθικώς βέβαιη. Τα δύο αυτά ενθυμήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μια διακήρυξη που επαναλαμβάνεται συνεχώς από την ηγεσία της κυβέρνησης και ουδέποτε αντικρούεται συνιστά τουλάχιστον αλήθεια στη δεύτερη δύναμη.⁴

Τούτα συνεπάγονται πως στις εν λόγω χώρες όλοι εκείνοι, η σκέψη των οποίων δεν ακολουθεί τους κανόνες της *logica equina*, με άλλα λόγια όλοι όσοι είναι ικανοί για αληθινά ανεξάρτητη σκέψη, δεν μπορούν να οδηγηθούν στο να δεχθούν τις υποστηριζόμενες από την κυβέρνηση απόψεις. Τους ανθρώπους αυτούς μπορεί κανείς να τους αποκαλέσει, ελλείψει καλύτερου όρου, νοήμονα μειονότητα, για να τους διακρίνει από ομάδες όπως η ιντελιγκέντσια.⁵ Ο διωγμός, άρα, δεν μπορεί να παρεμποδίσει την ανεξάρτητη σκέψη. Δεν μπορεί καν να παρεμποδίσει την έκφραση της ανεξάρτητης σκέψης. Διότι αληθεύει εξίσου σήμερα όσο και πριν από περισσότερα από δύο χιλιάδες χρόνια ότι αποτελεί ασφαλές εγχείρημα το να πει κανείς την αλήθεια που γνωρίζει σε καλοπροαίρετα και έμπιστα γνώριμα πρόσωπα ή, ακριβέστερα, σε έλλογους φίλους.⁶ Ο διωγμός δεν μπορεί καν να παρεμποδίσει τη δημόσια έκφραση της ετερόδοξης αλήθειας, διότι ένας ανεξάρτητα σκεπτόμενος άνθρωπος μπορεί να εκφράσει τις απόψεις του δημοσίως και να παραμείνει σώος και αβλαβής, υπό τον όρο ότι κινείται με περίσκεψη. Μπορεί

ακόμη και να τις εκφράσει εντύπως δίχως να διατρέξει κανέναν κίνδυνο, αρκεί να είναι ικανός να γράφει ανάμεσα στις γραμμές.

Η έκφραση «γραφή ανάμεσα στις γραμμές» δηλώνει το θέμα του παρόντος άρθρου. Διότι η επιρροή του διωγμού στη γραμματεία είναι ακριβώς ότι αναγκάζει όλους τους συγγραφείς που πρεσβεύουν ετερόδοξες απόψεις να αναπτύξουν μίαν ιδιάζουσα τεχνική γραφής, την τεχνική που έχουμε κατά νου όταν μιλούμε περί γραφής ανάμεσα στις γραμμές. Η έκφραση τούτη είναι καθαρά μεταφορική. Οποιαδήποτε απόπειρα να εκφράσει κανείς το νόημά της σε μη μεταφορική γλώσσα θα οδηγούσε στην ανακάλυψη μιας *terra incognita*, ενός πεδίου του οποίου οι ίδιες οι διαστάσεις παραμένουν ανεξερεύνητες και που προσφέρει ένα ευρύ φάσμα για ιδιαίτερα συναρπαστικές και πολύ σημαντικές διερευνήσεις. Χωρίς προς το παρόν να καταδικαστεί για σοβαρή υπερβολή, μπορεί κανείς να πει πως σχεδόν η μοναδική προπαρασκευαστική εργασία για την καθοδήγηση του εξερευνητή στο εν λόγω πεδίο βρίσκεται θαμμένη στα γραπτά των ρητόρων της αρχαιότητας.

Για να επιστρέψουμε στο θέμα μας, ας στραφούμε σε ένα απλό παράδειγμα το οποίο, έχω λόγους να πιστεύω, δεν είναι τόσο απομακρυσμένο από την πραγματικότητα όσο ίσως εκ πρώτης φαντάζει. Μπορούμε εύκολα να φανταστούμε ότι ένας ιστορικός που ζει σε μίαν ολοκληρωτική χώρα, ένα γενικώς σεβαστό και υπεράνω υποψίας μέλος του μοναδικού υπαρκτού κόμματος, θα μπορούσε να οδηγηθεί από τις έρευνές του στο ν' αμφισβητήσει την ορθότητα της υποστηριζόμενης από την κυβέρνηση ερμηνείας της ιστορίας της θρησκείας. Κανείς δεν θα τον εμπόδιζε να δημοσιεύσει μια παθιασμένη επίθεση σε ό,τι θα αποκαλούσε «φιλελεύθερη άποψη». Θα έπρεπε βεβαίως να εκθέσει την άποψη τούτη προτού της επιτεθεί· θα έκανε την έκθεση με τρόπο ήρεμο, διόλου επιδεικτικό και κάπως πληκτικό, που μόνον φυσικός θα φαινόταν· θα χρησιμοποιούσε πολλούς τεχνικούς όρους, θα παρέθετε πολλά χωρία και θα προσέδιδε υπέρμετρη σπουδαιότητα σε ασήμαντες λεπτομέρειες· θα έμοιαζε σαν να λησμονούσε τον ιερό πόλεμο της ανθρωπότητας παρασυρμένος από τις μικρόνοες έριδες των σχολαστικών. Μόνον όταν θα έφτανε στον πυρήνα του επιχειρήματος θα έγραφε τρεις ή τέσσερις προτάσεις με το λακωνικό και έντονο εκείνο ύφος που έχει την ικανότητα να αφυπνίζει την προσοχή των νέων ανθρώπων που αγαπούν τη σκέψη. Το κεντρικό αυτό χωρίο θα παρουσίαζε την υπόθεση των αντιπάλων με τρόπο πιο σαφή, ακαταμάχητο και αδυσώπητο απ' όσο είχε ποτέ διατυπωθεί στην ακμή του φιλελευθερισμού, διότι θα είχε σιωπηρά εγκαταλείψει όλες τις ανόητες παραφυάδες του φιλελεύθερου φρονήματος που είχαν βρει ελεύθερο πεδίο για ν' αναπτυχθούν κατά την περίοδο που ο φιλελευθερισμός είχε επιτύχει και συνεπώς προσέγγιζε το λήθαργο. Ο έλλογος νεαρός αναγνώστης του

θα έβλεπε φευγαλέα για πρώτη φορά τον απαγορευμένο καρπό. Η επίθεση, το κυρίως μέρος του βιβλίου, θα συνίστατο σε σφοδρές αναπτύξεις των σφοδρότερων διατυπώσεων του ιερού βιβλίου ή βιβλίων του κυβερνώντος κόμματος. Στο νοήμονα νεαρό στον οποίο, όντας νέος, οι μάλλον άφρονες ετούτες διατυπώσεις ασκούσαν μέχρι τότε έλξη, αυτές θα προκαλούσαν τώρα απλώς απέχθεια, ακόμη και ανία, αφού θα είχε πλέον δοκιμάσει τον απαγορευμένο καρπό. Διαβάζοντας το βιβλίο για δεύτερη και για τρίτη φορά, θα ανίχνευε στην ίδια τη διευθέτηση των παραθεμάτων από τα βιβλία αναφοράς σημαίνουσες προσθέσεις στις λακωνικές εκείνες δηλώσεις, [B: που εμφανίζονται] στο κέντρο του μάλλον σύντομου πρώτου μέρους.

Ο διωγμός, λοιπόν, προκαλεί τη γένεση μιας ιδιάζουσας τεχνικής γραφής και συνακόλουθα ενός ιδιάζοντος τύπου γραμματείας, όπου η αλήθεια για όλα τα κρίσιμα πράγματα παρουσιάζεται αποκλειστικά ανάμεσα στις γραμμές. Η γραμματεία αυτή δεν απευθύνεται σε όλους τους αναγνώστες αλλά μόνον σε αξιόπιστους και νοήμονες αναγνώστες. Διαθέτει όλα τα πλεονεκτήματα της ιδιωτικής επικοινωνίας δίχως να έχει το μεγαλύτερο μειονέκτημά της –ότι προσπελάζει μονάχα τους προσωπικούς γνωστούς [B: τους γνωστούς του συγγραφέα]. Διαθέτει όλα τα πλεονεκτήματα της δημόσιας επικοινωνίας δίχως να έχει το μεγαλύτερο μειονέκτημά της –την ανώτατη ποινή για τον συγγραφέα. Πώς μπορεί όμως ένας άνθρωπος να επιτελέσει το θαύμα τού να μιλά, μέσω μιας δημοσίευσης, σε μια μειονότητα, ενώ συνάμα να σωπαίνει απέναντι στην πλειονότητα των αναγνωστών του; Η εμπειρία και ο συλλογισμός δείχνουν πως ό,τι φαντάζει ως θαύμα είναι τελείως φυσικό.⁷ Το γεγονός που καθιστά δυνατή την εν λόγω γραμματεία μπορεί να εκφραστεί στο αξίωμα ότι οι αστόχαστοι άνθρωποι είναι απρόσεκτοι αναγνώστες και μόνον οι στοχαστικοί είναι προσεκτικοί αναγνώστες. Ως εκ τούτου, ένας συγγραφέας που επιθυμεί να απευθυνθεί μονάχα σε στοχαστικούς ανθρώπους δεν έχει παρά να γράψει κατά τέτοιο τρόπο, ώστε μονάχα ένας πολύ προσεκτικός αναγνώστης να μπορεί να διαγνώσει το νόημα του βιβλίου του. Όμως, θα αντιτείνει κανείς, μπορεί να υπάρχουν έξυπνοι άνθρωποι, προσεκτικοί αναγνώστες, οι οποίοι δεν είναι αξιόπιστοι και, αφού θα έχουν ανακαλύψει το συγγραφέα, θα τον καταγγείλουν στις αρχές. Πράγματι, αυτή η γραμματεία θα ήταν αδύνατη εάν ήταν ολωσδιόλου εσφαλμένο το σωκρατικό ρητό ότι η αρετή είναι γνώση και συνακόλουθα ότι οι στοχαστικοί άνθρωποι, ως τέτοιοι, είναι αξιόπιστοι και όχι βάνουσοι.

Ένα άλλο αξίωμα, το οποίο έχει μολοντούτο νόημα μονάχα καθόσον ο διωγμός παραμένει εντός των ορίων των νόμιμων διαδικασιών, είναι ότι ένας προσεκτικός συγγραφέας με κανονική νοημοσύνη είναι πιο νοήμων από τον πλέον νοήμονα λογοκριτή, ως τέτοιο. Διότι το βάρος της απόδειξης το επωμίζεται ο λογοκριτής. Αυτός, ή ο εισαγγελέας, είναι εκεί-

νος που οφείλει να αποδείξει πως ο συγγραφέας πρεσβεύει ή έχει εκφράσει ετερόδοξες απόψεις. Προκειμένου να το επιτύχει πρέπει να δείξει ότι ορισμένα λογοτεχνικά ελαττώματα του έργου δεν οφείλονται στην τύχη, αλλά ότι ο συγγραφέας εσκεμμένα χρησιμοποίησε μια δεδομένη αμφίσημη έκφραση ή ότι σκόπιμα συνέταξε κακώς μιαν ορισμένη πρόταση. Δηλαδή, ο λογοκριτής οφείλει να αποδείξει όχι μόνον ότι ο συγγραφέας είναι νοήμων και εν γένει ένας καλός συγγραφέας, διότι ένας άνθρωπος που εμπρόθετα κάνει απροσεξίες γράφοντας πρέπει να κατέχει την τέχνη της γραφής,⁸ αλλά πάνω απ' όλα ότι βρισκόταν στο σύνηθες επίπεδο των διανοητικών του ικανοτήτων όταν έγραφε τις ενοχοποιητικές λέξεις. Πώς μπορεί όμως να αποδειχθεί αυτό, αν ακόμη και ο Όμηρος νυστάζει από καιρού εις καιρόν;⁹

II

Η καταστολή της ανεξάρτητης σκέψης έχει λάβει αρκετά συχνά χώρα κατά το παρελθόν. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι προγενέστερες εποχές παρήγαν αναλογικά εξίσου πολλούς ανθρώπους ικανούς για ανεξάρτητη σκέψη όσους βρίσκουμε και σήμερα, και ότι τουλάχιστον μερικοί από τους ανθρώπους αυτούς συνδύασαν τη νόηση με τη φρόνηση.¹⁰ Μπορεί συνεπώς να διερωτηθεί κανείς μήπως μερικοί από τους μεγαλύτερους συγγραφείς του παρελθόντος προσάρμοσαν τη λογοτεχνική τους τεχνική στις απαιτήσεις του διωγμού, παρουσιάζοντας τις απόψεις τους για όλα τα τότε κρίσιμα ζητήματα αποκλειστικά ανάμεσα στις γραμμές.

Εκείνο που μας εμποδίζει να εξετάσουμε αυτή τη δυνατότητα και, ακόμη περισσότερο, να εξετάσουμε τα ερωτήματα που συνδέονται μαζί της άπαξ και την έχουμε προτείνει,¹¹ είναι μερικές συνήθειες που είτε έχουν προκύψει από μια συγκριτικά πρόσφατη εξέλιξη στην ιστορική έρευνα είτε σχετίζονται με αυτήν. Η εν λόγω εξέλιξη οφειλόταν, εκ πρώτης όψεως, στη γενική αποδοχή και περιστασιακή εφαρμογή των ακόλουθων αρχών. Κάθε περίοδος του παρελθόντος πρέπει να κατανοείται αφ' εαυτής, και όχι να κρίνεται μέσω ξένων προς αυτήν κριτηρίων. Κάθε συγγραφέας πρέπει, όσο το δυνατόν, να ερμηνεύεται αφ' εαυτού· κανένας όρος με κάποια σημαντικότητα δεν πρέπει να χρησιμοποιείται για την ερμηνεία ενός συγγραφέα, αν δεν μπορεί να μεταφραστεί κυριολεκτικώς στη γλώσσα του και αν δεν τον χρησιμοποιούσε ο ίδιος ή δεν ήταν σε αρκετά κοινή χρήση στην εποχή του. Η μόνη παρουσίαση των απόψεων ενός συγγραφέα που μπορούν να γίνουν δεκτές ως αληθείς είναι εκείνες που επιβεβαιώνονται τελικώς από τις δικές του ρητές δηλώσεις. Η τελευταία από τις αρχές τούτες είναι αποφασιστική: μοιάζει ν' αποκλείει *a priori* από τη σφαίρα της ανθρώπινης γνώσης απόψεις προγενέστερων συγγραφέων που υποδεικνύονται αποκλειστικά ανάμεσα στις γραμμές. Διότι εάν ένας συγγραφέας δεν παύει να ισχυρίζεται διαρρήδην σε κάθε σελίδα του βιβλίου του ότι το *α* είναι *β* αλλά ανάμεσα στις

γραμμές υποδεικνύει ότι το α δεν είναι β , ο μοντέρνος ιστορικός θα εξακολουθήσει να απαιτεί τεκμήρια που δείχνουν ότι ο συγγραφέας πίστευε πως το α δεν είναι β . Τέτοια τεκμήρια δεν είναι δυνατόν να παρασχεθούν και έτσι η επιχειρηματολογία του μοντέρνου ιστορικού κατισχύει: μπορεί να απορρίψει κάθε ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές ως αυθαίρετη εικασία ή, αν είναι οκνηρός, θα την αποδεχτεί ως διαισθητική γνώση.

Η εφαρμογή των αρχών αυτών είχε σημαντικές συνέπειες. Μέχρι κάποια στιγμή που παραμένει στη μνήμη ανθρώπων που βρίσκονται ακόμη εν ζωή, πολλοί, έχοντας κατά νου διάσημες διακηρύξεις του Bodin, του Hobbes, του Burke, του Condorcet και άλλων, πίστευαν ότι υπάρχει διαφορά, στο επίπεδο των θεμελιωδών συλλήψεων, ανάμεσα στη νεότερη πολιτική σκέψη και στην πολιτική σκέψη του Μεσαίωνα και της αρχαιότητας. Η παρούσα γενιά μελετητών [scholars] έχει διδαχθεί από έναν εκ των διασημότερων ιστορικών της εποχής μας ότι «τουλάχιστον από τους νομομαθείς του δευτέρου αιώνα μέχρι τους θεωρητικούς της Γαλλικής Επανάστασης, η ιστορία της πολιτικής σκέψης υπήρξε συνεχής, μεταβαλλόμενη ως προς τη μορφή, τροποποιούμενη ως προς το περιεχόμενο, αλλά μολοντούτο η αυτή ως προς τις θεμελιώδεις συλλήψεις της».¹² Μέχρι τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα ο Αβερρόης θεωρείτο εχθρικός προς κάθε θρησκεία. Μετά από την επιτυχή επίθεση του Renan σε ό,τι τώρα αποκαλείται ένας μεσαιωνικός θρύλος, οι σημερινοί μελετητές θεωρούν γενικώς τον Αβερρόη έναν αφοσιωμένο, ακόμη και πιστό Μουσουλμάνο.¹³ Προγενέστεροι συγγραφείς πίστευαν ότι η «κατάργηση της θρησκευτικής και μαγικής σκέψης» ήταν χαρακτηριστική της στάσης των Ελλήνων ιατρών. Ένας πιο πρόσφατος συγγραφέας ισχυρίζεται πως «οι ιατροί της σχολής του Ιπποκράτη [...] ενστερνίζονταν, ως επιστήμονες, ένα υπερφυσικό δόγμα».¹⁴ Ο Lessing, από τους εμβριθέστερους ανθρωπιστές όλων των εποχών, με έναν σπανιότατο συνδυασμό ευρυμάθειας, καλαισθησίας και φιλοσοφίας, που ήταν πεπεισμένος ότι υπάρχουν αλήθειες οι οποίες δεν πρέπει ή δεν μπορούν να προφερθούν, πίστευε ότι «όλοι¹⁵ οι αρχαίοι φιλόσοφοι» είχαν διακρίνει την εξωτερική από την εσωτερική διδασκαλία τους. Αφότου ο μεγάλος θεολόγος Schleiermacher υποστήριξε, με ένα εξαιρετικά ευρηματικό επιχείρημα, την άποψη ότι υπάρχει μία και μόνη πλατωνική διδασκαλία, το ζήτημα του εσωτερισμού των αρχαίων φιλοσόφων περιεστάλη πρακτικά στο νόημα των «εξωτερικών λόγων» του Αριστοτέλη και ως προς αυτό, ένας από τους μεγαλύτερους ανθρωπιστές των ημερών μας ισχυρίζεται ότι η απόδοση μιας μυστικής διδασκαλίας στον Αριστοτέλη αποτελεί «προφανώς μίαν όψιμη επινόηση η οποία έλκει την καταγωγή της από το πνεύμα του νεο-πυθαγορισμού».¹⁶ Σύμφωνα με τον Gibbon, ο Ευσέβιος «ομολογεί εμμέσως πως έχει εξιστορήσει καθετί που θα μπορούσε συμβάλει στη δόξα της θρησκείας και έχει αποσιωπήσει όλα όσα θα έτει-

ναν να την δυσφημήσουν». Σύμφωνα με έναν ιστορικό της εποχής μας, «η κρίση τού Gibbon, σύμφωνα με την οποία η *Εκκλησιαστική Ιστορία* ήταν κατάφωρα άδικη, συνιστά μια προκατειλημμένη ετυμηγορία».¹⁷ Μέχρι το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα πολλοί φιλόσοφοι και θεολόγοι πίστευαν ότι ο Hobbes ήταν άθεος. Τώρα, πολλοί ιστορικοί απορρίπτουν σιωπηρά ή ρητά την άποψη τούτη: ένας σύγχρονος στοχαστής, ενώ φρονεί ότι ο Hobbes δεν ήταν ακριβώς ένας άνθρωπος θρήσκος, έχει ανιχνεύσει στα γραπτά του το περίγραμμα μιας νεοκαντιανής φιλοσοφίας της θρησκείας.¹⁸ Ο Montesquieu ο ίδιος, καθώς και ορισμένοι από τους συγχρόνους του, πίστευε πως *Το πνεύμα των νόμων* είχε ένα καλό, ακόμη και υπέροχο σχέδιο· ο Laboulaye εξακολουθούσε να πιστεύει ότι η φαινομενική σκοτεινότητα του σχεδίου τού έργου καθώς και τα άλλα φαινομενικά λογοτεχνικά μειονεκτήματά του, οφείλονταν στη λογοκρισία ή στο διωγμό. Ένας από τους εξέχοντες σύγχρονους ιστορικούς της πολιτικής σκέψης, εντούτοις, ισχυρίζεται ότι «δεν υπάρχει, η αλήθεια είναι, ιδιαίτερη αλληλουχία ως προς το περιεχόμενο, και το ποσοστό των μη συναφών με το θέμα αναπτύξεων είναι εξαιρετικό», καθώς και ότι «δεν μπορεί να λεχθεί πως *Το πνεύμα των νόμων* τού Montesquieu έχει κάποια διάταξη».¹⁹

Αυτή η επιλογή παραδειγμάτων, η οποία δεν είναι ολότελα αυθαίρετη, δείχνει πως η τυπική διαφορά ανάμεσα σε παλαιότερες και σε πιο πρόσφατες απόψεις δεν οφείλεται εξ ολοκλήρου στην πρόοδο της ιστορικής ακρίβειας, μα επίσης σε μια πιο βασική μεταβολή του διανοητικού κλίματος. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η παράδοση του ορθολογισμού, που ήταν ο κοινός παρονομαστής των παλαιότερων απόψεων και εξακολουθούσε να επηρεάζει αρκετά το θετικισμό του δεκάτου ενάτου αιώνα, είτε έχει μετασηματιστεί περαιτέρω είτε έχει απορριφθεί συλλήβδην από έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων. Το εάν και μέχρι τίνος σημείου η μεταβολή τούτη θα πρέπει να θεωρηθεί πρόοδος ή παρακμή αποτελεί ένα ερώτημα το οποίο μονάχα ο φιλόσοφος μπορεί να απαντήσει.

Ένα πιο ταπεινό καθήκον επιβάλλεται στον ιστορικό. Αυτός απλώς, και ορθώς, θα απαιτήσει τη συνέχιση της παράδοσης της ιστορικής ακρίβειας, παρά τις μεταβολές που έχουν συμβεί ή θα συμβούν στο διανοητικό κλίμα. Συνακόλουθα, δεν θα δεχθεί ένα αυθαίρετο κριτήριο ακριβείας που θα μπορούσε να αποκλείει *a priori* από την ανθρώπινη γνώση τα σημαντικότερα γεγονότα του παρελθόντος, αλλά θα προσαρμόσει τους κανόνες της βεβαιότητας που καθοδηγούν την έρευνά του στη φύση του αντικειμένου του. Έτσι, θα ακολουθήσει κανόνες όπως οι εξής: η ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές απαγορεύεται αυστηρά σε όλες τις περιπτώσεις όπου θα ήταν λιγότερο ακριβής από το να μην εφαρμοσθεί. Νόμιμη είναι μονάχα εκείνη η ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές που εκκινεί από την ενδελεχή εξέταση των ρητών διατυπώσεων του συγγραφέα. Το συγκεκριμένο εντός του οποίου εμφανίζεται

μια δήλωση και ο λογοτεχνικός χαρακτήρας ολόκληρου του έργου, καθώς και το σχέδιό του πρέπει να έχουν κατανοηθεί τέλεια προτού μια ερμηνεία της δήλωσης να μπορεί εύλογα να διεκδικήσει ότι είναι επαρκής ή ακόμη και σωστή. Δεν δικαιούνται κανείς να διαγράψει ένα χωρίο ή να επιφέρει σ' αυτό διορθώσεις και βελτιώσεις, προτού να έχει πλήρως εξετάσει κάθε εύλογη δυνατότητα να το κατανοήσει ως έχει –δύο από τις εν λόγω δυνατότητες είναι να πρόκειται περί χωρίου ειρωνικού ή ο υπεύθυνος για τις μετατροπές εκδότης ή αντιγραφέας να ήταν στοχαστικός και να ήξερε τι έκανε.²⁰ Αν ένας δεξιότατος της τέχνης της γραφής κάνει απροσεξίες για τις οποίες θα ντρεπόταν ένα νοήμον σχολιαρόπαιδο, είναι εύλογο να υποθέσουμε πως είναι εμπρόθετες, ειδικότερα εάν ο συγγραφέας συζητά, έστω και παρεμπιπτόντως, τη δυνατότητα εμπρόθετων αβλεψιών στη γραφή. Οι απόψεις του συγγραφέα ενός δράματος ή ενός διαλόγου δεν πρέπει, δίχως πρότερες αποδείξεις, να ταυτίζονται με τις απόψεις που εκφράζουν ένας ή περισσότεροι χαρακτήρες, ή με εκείνες επί των οποίων συμφωνούν όλοι ή οι συμπαθητικοί [B: ελκυστικοί] χαρακτήρες. Η αληθινή γνώμη ενός συγγραφέα δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με ό,τι εκφράζει στον μεγαλύτερο αριθμό χωρίων. Μ' έναν λόγο, η ακρίβεια δεν θα πρέπει να συγχέεται με την άρνηση, ή την ανικανότητα, να δει κανείς το δάσος αντί του δέντρου. Ο αληθινά ακριβής ιστορικός θα συμφιλιωθεί με το γεγονός ότι υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στο να υπερισχύει κανείς σε μian αντιπαράθεση επιχειρημάτων ή να αποδεικνύει πρακτικά σε όλους ότι έχει δίκιο και στο να κατανοεί τη σκέψη των μεγάλων συγγραφέων του παρελθόντος.

Πρέπει, λοιπόν, να θεωρηθεί δυνατόν ότι η ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές δεν θα οδηγήσει στην πλήρη συμφωνία μεταξύ των μελετητών. Εάν τούτο αποτελεί μian αντίρρηση ενάντια σ' αυτή καθαυτή την ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές, τότε υπάρχει η ανταπάντηση πως ούτε οι γενικώς χρησιμοποιούμενες σήμερα μέθοδοι έχουν οδηγήσει σε καθολική ή ακόμη και ευρεία συμφωνία όσον αφορά τα πολύ σημαντικά σημεία. Οι μελετητές του προηγούμενου αιώνα είχαν την τάση να επιλύουν τα λογοτεχνικά προβλήματα καταφεύγοντας στη γένεση του έργου του συγγραφέα ή ακόμη και της σκέψης του. Υπέθεταν ότι οι αντιφάσεις ή οι αποκλίσεις μέσα σε ένα και το αυτό βιβλίο ή ανάμεσα σε δύο βιβλία του ίδιου συγγραφέα αποδείκνυαν πως η σκέψη του είχε αλλάξει. Αν οι αντιφάσεις υπερέβαιναν ένα ορισμένο όριο, τότε μερικές φορές, και δίχως κανένα εξωτερικό τεκμήριο, λαμβανόταν η απόφαση ότι ένα από τα έργα πρέπει να είναι απόκρυφο. Ο τρόπος αυτός προσέγγισης έχει εσχάτως περιέλθει σε ανυποληψία και, στις μέρες μας, πολλοί μελετητές τείνουν να είναι μάλλον πιο συντηρητικοί ως προς τη λογοτεχνική παράδοση και να εντυπωσιάζονται λιγότερο από τα απλώς εσωτερικά τεκμήρια. Μολαταύτα, η διένεξη ανάμεσα στους παραδοσιοκράτες και στους υπέρμαχους της κριτικής των πηγών [higher critics] πόρρω απέ-

χει από τη διευθέτησή της. Οι παραδοσιοκράτες θα μπορούσαν να δείξουν σε σημαντικές περιπτώσεις ότι οι υπέρμαχοι της κριτικής των πηγών ουδόλως έχουν αποδείξει τις υποθέσεις τους· ακόμη όμως κι αν όλες οι προτεινόμενες από τους υπέρμαχους της κριτικής των πηγών απαντήσεις αποδεικνύονταν τελικώς λανθασμένες, τα ερωτήματα που τους οδήγησαν μακριά από την παράδοση και τους έβαλαν στον πειρασμό να δοκιμάσουν μια νέα προσέγγιση συχνά δείχνουν μian επίγνωση δυσκολιών που διόλου δεν ενοχλούν το λήθαργο του τυπικού παραδοσιοκράτη. Μια επαρκής απάντηση στο σοβαρότερο από όλα τα ερωτήματα τούτα απαιτεί μεθοδικό στοχασμό περί της λογοτεχνικής τεχνικής των μεγάλων συγγραφέων προγενέστερων εποχών, εξαιτίας του τυπικού χαρακτήρα των ενεχόμενων λογοτεχνικών προβλημάτων –σκοτεινότητα του σχεδίου, αντιφάσεις στο εσωτερικό ενός έργου ή ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα έργα του ίδιου συγγραφέα, παράλειψη σημαντικών αρμών του επιχειρήματος, και ούτω καθεξής. Ένας τέτοιος διαλογισμός [B: στοχασμός] αναγκαστικά υπερβαίνει τα όρια της μοντέρνας αισθητικής, ακόμη και της παραδοσιακής ποιητικής, και, αργά ή γρήγορα, θα υποχρεώσει πιστεύω τους μελετητές να λάβουν υπόψη το φαινόμενο του διωγμού. Για να αναφέρουμε κάτι που δεν αποτελεί σχεδόν τίποτα περισσότερο από μian άλλη όψη του ίδιου γεγονότος: μερικές φορές παρατηρούμε μia σύγκρουση ανάμεσα σε μia παραδοσιακή, επιφανειακή και δοξογραφική ερμηνεία κάποιου μεγάλου συγγραφέα του παρελθόντος, και σε μian ερμηνεία μονογραφική, πιο οξυδερκή και εμβριθή. Είναι εξίσου ακριβείς, στο μέτρο που αμφότερες στηρίζονται στις ρητές διατυπώσεις του συγγραφέα. Στις μέρες μας, ωστόσο, λίγοι μονάχα άνθρωποι λαμβάνουν υπόψη τους το ενδεχόμενο να αντανakλά η παραδοσιακή ερμηνεία την εξωτερική διδασκαλία του συγγραφέα, ενώ η μονογραφική ερμηνεία σταματά στο μέσο της διαδρομής μεταξύ της εξωτερικής και της εσωτερικής διδασκαλίας του συγγραφέα.

Η νεότερη ιστορική έρευνα, που αναδύθηκε σε μia περίοδο κατά την οποία ο διωγμός αποτελούσε περισσότερο ένα θέμα ασθενούς ανάμνησης παρά μian ισχυρή εμπειρία, έχει καταπολεμήσει, ακόμη και καταστρέψει, μia προγενέστερη τάση να διαβάζουμε ανάμεσα στις γραμμές των μεγάλων συγγραφέων, [B: ή] να αποδίδουμε μεγαλύτερο βάρος στη θεμελιώδη πρόθεσή τους παρά στις απόψεις εκείνες που επαναλάμβαναν συχνότερα. Οποιαδήποτε προσπάθεια παλινόρθωσης της προγενέστερης προσέγγισης σε τούτη την εποχή του ιστορισμού βρίσκεται αντιμέτωπη με το πρόβλημα των κριτηρίων για τη διάκριση ανάμεσα στη νόμιμη και την παράνομη ανάγνωση ανάμεσα στις γραμμές. Αν αληθεύει ότι υπάρχει μia αναγκαία συστοιχία μεταξύ διωγμού και γραφής ανάμεσα στις γραμμές, τότε υπάρχει ένα αναγκαίο αρνητικό κριτήριο: το βιβλίο να έχει συνταχθεί σε μian εποχή διωγμού, τουτέστιν σε μia χρονική περίοδο κατά την οποία μia πολιτική ή άλλη

ορθοδοξία επιβαλλόταν από το νόμο ή από το έθιμο. Ένα θετικό κριτήριο είναι το εξής: αν ένας ικανός συγγραφέας με καθαρό πνεύμα καθώς και με τέλεια γνώση της ορθόδοξης άποψης και όλων των διακλαδώσεών της, αντικρούει λάθρα, και τρόπον τινά εν παρόδω, μία από τις αναγκαίες προϋποθέσεις ή συνέπειές της τις οποίες ρητά αναγνωρίζει και υποστηρίζει οπουδήποτε αλλού, τότε μπορούμε εύλογα να υποπτευθούμε ότι αντιτίθετο σ' αυτό καθαυτό το ορθόδοξο σύστημα και οφείλουμε να μελετήσουμε ολόκληρο το βιβλίο του εξ αρχής, με πολύ περισσότερη προσοχή και πολύ λιγότερη αφέλεια απ' ό,τι ποτέ πριν. Σε μερικές περιπτώσεις, διαθέτουμε ρητά τεκμήρια που αποδεικνύουν ότι ο συγγραφέας έχει υποδείξει τις απόψεις του περί των σημαντικότερων θεμάτων μονάχα ανάμεσα στις γραμμές. Τέτοιες δηλώσεις, ωστόσο, συνήθως δεν εμφανίζονται στον πρόλογο ή σε κάποιο άλλο περίβλεπτο σημείο. Μερικές από αυτές, μάλιστα, δεν μπορούμε καν να τις αντιληφθούμε, πόσο μάλλον να τις κατανοήσουμε, καθόσον περιοριζόμαστε στην άποψη περί διωγμού και στη στάση απέναντι στην ελευθερία του λόγου και στην ειλικρίνεια που έχουν επικρατήσει κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριακοσίων χρόνων.

III

Ο όρος διωγμός καλύπτει μια ποικιλία φαινομένων, που εκτείνονται από τον πλέον βάνουσο τύπο, παράδειγμα του οποίου αποτελεί η ισπανική Ιερά Εξέταση, και φτάνουν μέχρι τον ηπιότερο, τον κοινωνικό εξοστρακισμό. Ανάμεσα στα δύο τούτα άκρα βρίσκονται οι τύποι οι πιο σημαντικοί από τη σκοπιά της λογοτεχνικής ή διανοητικής ιστορίας. Παραδείγματά τους ανευρίσκονται στην Αθήνα του πέμπτου και του τετάρτου αιώνα προ Χριστού, σε μερικές μουσουλμανικές χώρες του πρώιμου Μεσαίωνα, στην Ολλανδία και στην Αγγλία του δεκάτου εβδόμου αιώνα, καθώς και στη Γαλλία και τη Γερμανία του δεκάτου ογδόου αιώνα –που αποτελούσαν όλες συγκριτικά φιλελεύθερες περιόδους. Όμως μια ματιά στις βιογραφίες του Αναξαγόρα, του Πρωταγόρα, του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Ξενοφώντα, του Αριστοτέλη, του Αβικέννα, του Αβερρόη, του Μαϊμονίδη, του Grotius, του Descartes, του Hobbes, του Spinoza, του Locke, του Bayle, του Wolff, του Montesquieu, του Voltaire, του Rousseau, του Lessing και του Kant,²¹ και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και μια ματιά στις σελίδες τίτλων των βιβλίων τους αρκεί για να δείξει ότι, κατά τη διάρκεια ενός τουλάχιστον μέρους της ζωής τους, είτε υπήρξαν μάρτυρες είτε υπέφεραν από ενός είδους διωγμό που ήταν περισσότερο απτός από τον κοινωνικό εξοστρακισμό. Ούτε θα έπρεπε να παραβλέψουμε το γεγονός, το οποίο δεν τονίζουν επαρκώς όλες οι εξουσίες, ότι ο θρησκευτικός διωγμός και ο διωγμός της ελεύθερης έρευνας δεν ταυτίζονται. Έχουν υπάρξει εποχές και χώρες όπου επιτρέπονταν όλα τα είδη ή, τουλάχιστον, μια μεγάλη ποικιλία ειδών λατρείας, όχι όμως και η ελεύθερη έρευνα.²²

Η στάση την οποία υιοθετούν οι άνθρωποι απέναντι στην ελευθερία της δημόσιας συζήτησης εξαρτάται κατά τρόπο αποφασιστικό από τη στάση τους όσον αφορά τη δυνατότητα, ή τα όρια, της λαϊκής παιδείας, τουτέστιν όσον αφορά την κοινοποίηση της αλήθειας που έχει ανακαλύψει η φιλοσοφία ή η επιστήμη σε ανθρώπους οι οποίοι δεν είναι φιλόσοφοι ή επιστήμονες.²³ Γενικά μιλώντας, οι προνεωτερικοί φιλόσοφοι ήταν ως προς αυτό πιο άτολμοι από τους φιλοσόφους της νεωτερικότητας. Περίπου από τα μέσα του δεκάτου εβδόμου αιώνα κι έπειτα, ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός ετερόδοξων φιλοσόφων που είχαν υποφέρει από το διωγμό δημοσίευαν τα βιβλία τους όχι μονάχα για να εκφραστούν²⁴ αλλά επίσης επειδή επιθυμούσαν να συμβάλουν στην κατάργηση του ίδιου του διωγμού. Πίστευαν ότι η καταστολή της ελεύθερης έρευνας και της δημοσίευσης των αποτελεσμάτων της ήταν συμπτωματική, απόρροια της ελαττωματικής κατασκευής του πολιτικού σώματος, και ότι το βασίλειο του γενικού σκότους θα μπορούσε να το αντικαταστήσει η πολιτεία του καθολικού φωτός. Προσδοκούσαν μια εποχή κατά την οποία, ως αποτέλεσμα της προόδου της λαϊκής παιδείας, θα ήταν δυνατή η πρακτικά πλήρης ελευθερία του λόγου ή –για να υπερβάλουμε χάριν διασαφήνισης– μια εποχή όπου κανείς δεν θα υφίστατο κάποιο κακό ακούγοντας την οποιαδήποτε αλήθεια.²⁵ Απέκρυπταν τις απόψεις τους μονάχα τόσο, ώστε να προφυλάξουν τον εαυτό τους όσο το δυνατόν καλύτερα από το διωγμό· αν ήταν πιο υπαινικτικοί θα είχαν υποσκάψει τον ίδιο τους τον στόχο, που συνίστατο στο να διαφωτίσουν έναν ολοένα αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων οι οποίοι δεν ήταν [B: εν δυνάμει] φιλόσοφοι. Είναι ως εκ τούτου συγκριτικά εύκολο να διαβάσει κανείς ανάμεσα στις γραμμές των βιβλίων τους.²⁶ Η στάση ενός προγενέστερου τύπου συγγραφέων ήταν θεμελιωδώς διαφορετική. Πίστευαν πως το χάσμα που χωρίζει τον «σοφό» και τον «χύδην όχλο» συνιστούσε βασικό γεγονός της ανθρώπινης φύσης που δεν μπορούσε να υποστεί επιρροή από την όποια πρόοδο της λαϊκής παιδείας: η φιλοσοφία, ή η επιστήμη, αποτελούσε κατ' ουσίαν προνόμιο των «λίγων». Ήταν πεπεισμένοι πως αυτή καθαυτή η φιλοσοφία ήταν ύποπτη και μισητή για την πλειονότητα των ανθρώπων.²⁷ Ακόμη κι αν δεν είχαν τίποτα να φοβούνται από κάποια συγκεκριμένη πολιτική αρχή, όσοι εκκινούσαν από τούτη την παραδοχή θα είχαν οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι η δημόσια κοινοποίηση της φιλοσοφικής ή επιστημονικής αλήθειας ήταν αδύνατη ή ανεπιθύμητη, όχι μόνον προς το παρόν μα για όλες τις εποχές. Πρέπει να αποκρύψουν τις γνώμες τους από όλους εκτός από τους φιλοσόφους, είτε περιοριζόμενοι στην προφορική εκπαίδευση μιας προσεκτικά επιλεγμένης ομάδας μαθητών είτε γράφοντας περί του σημαντικότερου θέματος με «μια μικρή υπόδειξη».²⁸

Τα γραπτά είναι φυσικά προσιτά σε όλους όσοι διαβάζουν. Επομένως, ο φιλόσοφος που θα επέλεγε το δεύτερο τρόπο θα

μπορούσε να εκθέσει εκείνες μόνον τις γνώμες που συνάδουν προς τη μη φιλοσοφική πλειονότητα: όλα τα γραπτά του θα έπρεπε να είναι, αυστηρά μιλώντας, εξωτερικά. Οι γνώμες αυτές δεν θα συνηκούσαν απ' όλες τις πλευρές με την αλήθεια. Όντας φιλόσοφος, μισώντας δηλαδή «το ψεύδος στην ψυχή» περισσότερο από καθετί άλλο, δεν θα έτρεφε αυταπάτες αναφορικά με το γεγονός ότι τέτοιες γνώμες είναι απλώς «αληθοφανή παραμύθια» ή «γενναία ψεύδη» ή «ένδοξα»,²⁹ και θα άφηνε στους φιλοσόφους αναγνώστες του το έργο να απεμπλέξουν την αλήθεια από την ποιητική ή διαλεκτική παρουσίασή της. Θα υπέσκαπτε όμως τον σκοπό του εάν υπεδείκνυε σαφώς ποια από τις δηλώσεις του εκφράζει ένα γενναίο ψεύδος και ποια την ακόμη πιο γενναία αλήθεια. Για τους φιλοσόφους αναγνώστες, θα έκανε κάτι περισσότερο από αρκετά εάν εφιστούσε την προσοχή τους στο γεγονός ότι δεν είχε αντίρρηση να λέγονται ψεύδη που είναι γενναία ή παραμύθια που απλώς ομοιάζουν με την αλήθεια. Τουλάχιστον από τη σκοπιά του ιστορικού της λογοτεχνίας, δεν υπάρχει καμία πιο αξιοσημείωτη διαφορά ανάμεσα στον τυπικό προνεωτερικό φιλόσοφο (τον οποίο μετά δυσκολίας μπορεί κανείς να διακρίνει από τον προνεωτερικό ποιητή) και τον τυπικό φιλόσοφο της νεωτερικότητας από τη διαφορά των στάσεών τους απέναντι στα «γενναία (ή δίκαια) ψεύδη», στις «ευσεβείς απάτες», στον «ductus obliquus»³⁰ ή στην «οικονομία αλήθειας».³¹ Κάθε ευπρεπής μοντέρνος αναγνώστης αναγκαστικά θα σκανδαλιστεί και μόνον από τον απλό υπαινιγμό ότι ένας μεγάλος άνδρας θα μπορούσε να έχει εσκεμμένα εξαπατήσει τη μεγάλη πλειονότητα των αναγνωστών του.³² Κι όμως, όπως παρατήρησε κάποτε ένας μεγάλος θεολόγος, αυτοί οι μιμητές του πολυμήχανου Οδυσσέα ίσως απλώς να ήταν πιο ειλικρινείς από εμάς όταν αποκαλούσαν «γενναία ψεύδη» ό,τι εμείς θα αποκαλούσαμε «συνυπολογισμό των κοινωνικών ευθυνών».

Ένα εξωτερικό βιβλίο περιλαμβάνει λοιπόν δύο διδασκαλίες: μία δημοφιλή διδασκαλία ηθικοπλαστικού χαρακτήρα, που βρίσκεται στο προσκήνιο· και μία φιλοσοφική διδασκαλία που αφορά το σημαντικότερο θέμα, η οποία υποδεικνύεται μονάχα ανάμεσα στις γραμμές.³³ Τούτο δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε πως μερικοί μεγάλοι συγγραφείς θα μπορούσαν να έχουν διατυπώσει αρκετά ανοικτά ορισμένες σημαντικές αλήθειες, χρησιμοποιώντας ως φερέφωνο κάποιον ανυπόληπτο χαρακτήρα: θα έδειχναν έτσι πόσο απέρριπταν το να εκφέρονται οι εν λόγω αλήθειες. Υπάρχουν λοιπόν επαρκείς λόγοι για το ότι στη σπουδαιότερη γραμματεία του παρελθόντος βρίσκουμε τόσους πολλούς ενδιαφέροντες δαίμονες, παράφρονες, επαίτες, σοφιστές, μέθυσους, επικούρειους και γελωτοποιούς. Εκείνοι στους οποίους απευθύνονται στ' αλήθεια τα εν λόγω βιβλία δεν είναι, εντούτοις, ούτε η μη φιλοσοφική πλειονότητα ούτε αυτός καθ' αυτόν ο τέλειος φιλόσοφος, αλλά οι νεαροί που θα μπορούσαν να γίνουν φιλόσοφοι: οι εν δυνάμει φιλόσοφοι πρέπει να οδηγηθούν βήμα-βήμα από τις δημοφιλείς απόψεις, απαραί-

τητες για όλους τους πρακτικούς και πολιτικούς στόχους, προς την αλήθεια που είναι απλά και καθαρά θεωρητική, καθοδηγούμενοι από ορισμένα οχληρά αιγιματικά γνωρίσματα στην παρουσίαση της δημοφιλούς διδασκαλίας –σκοτεινότητα του σχεδίου, αντιφάσεις, ψευδώνυμα, ανακριβείς επαναλήψεις προηγούμενων ισχυρισμών, παράξενες εκφράσεις κ.λπ. Τέτοια γνωρίσματα δεν διαταράσσουν το λήθαργο όσων δεν μπορούν να δουν το δάσος αντί του δέντρου, όμως λειτουργούν ως αφυπνιστικά εμπόδια για εκείνους που μπορούν. Όλα τα βιβλία του είδους αυτού οφείλουν την ύπαρξή τους στην αγάπη του ώριμου φιλοσόφου για τα σκυλάκια³⁴ του γένους του, τα οποία θέλει ν' ανταποδίδουν την αγάπη του: όλα τα εξωτερικά βιβλία είναι «γραπτοί λόγοι που τους έχει προκαλέσει ο έρωτας».

Η εξωτερική γραμματεία προϋποθέτει ότι υπάρχουν βασικές αλήθειες που δεν θα μπορούσαν να διατυπωθούν δημοσίως από κανέναν ευπρεπή άνθρωπο, διότι θα έβλαπταν πολλούς ανθρώπους οι οποίοι, έχοντας πληγωθεί, θα είχαν φυσικά την τάση να βλάψουν με τη σειρά τους εκείνον που εκφέρει τις δυσάρεστες αλήθειες. Προϋποθέτει, με άλλα λόγια, ότι η ελευθερία της έρευνας και της δημοσίευσης όλων των αποτελεσμάτων της δεν είναι κατοχυρωμένη ως βασικό δικαίωμα. Αυτή η γραμματεία σχετίζεται λοιπόν κατ' ουσίαν με μια κοινωνία η οποία δεν είναι φιλελεύθερη. Κάλιστα μπορεί συνεπώς να εγείρει κανείς το ερώτημα για τη χρησιμότητά της σε μια αληθινά φιλελεύθερη κοινωνία. Η απάντηση είναι απλή. Στο Συμπόσιο του Πλάτωνα, ο Αλκιβιάδης –αυτό το παρρησιαστικό τέκνο της παρρησιαστικής Αθήνας– συγκρίνει τον Σωκράτη και τους λόγους του με ορισμένα γλυπτά που είναι πολύ άσχημα έξωθεν αλλά φέρουν μέσα τους τις ωραιότερες εικόνες θείων πραγμάτων. Τα έργα των μεγάλων συγγραφέων του παρελθόντος είναι ακόμη και έξωθεν πολύ ωραία. Κι όμως, το ορατό κάλλος τους είναι καθαρή ασχήμια σε σύγκριση με το κάλλος των κρυμμένων εκείνων θησαυρών που αποκαλύπτονται μονάχα έπειτα από μια πολύ μακρά, ουδέποτε εύκολη αλλά πάντοτε ευχάριστη εργασία. Ετούτη η πάντοτε δύσκολη αλλά και πάντοτε ευχάριστη εργασία είναι, πιστεύω, ότι οι φιλόσοφοι είχαν κατά νου όταν συνιστούσαν την παιδεία. Η παιδεία, φρονούσαν, αποτελεί τη μοναδική απάντηση στο πάντοτε πιεστικό ζήτημα, το πολιτικό ζήτημα,³⁵ του πώς να συμφιλώσουμε την τάξη που δεν είναι καταπίεση με την ελευθερία που δεν είναι ασυδοσία.

Μετάφραση: Βίκυ Ιακώβου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 *Scribere est agere* [το να γράφει κανείς είναι να πράττει]. Sir William Blackstone, *Commentaries*, βιβλίο IV, κεφ. 6· πρβλ. Machiavelli, *Discorsi*, III, 6 (*I Classici de Giglio*, σ. 424-26) και Descartes, *Discours de la methode*, VI, αρχή.
- 2 «Σωκράτης: Ξέρεις άραγε κανέναν τρόπο πώς να τους κάνεις τούτο το παραμύθι πιστευτό; Γλαύκων: Για αυτούς εδώ, [...], κανέναν· για

- τα παιδιά τους όμως και για τους άλλους ανθρώπους, τους κατοπι-
νούς, ίσως. Σωκράτης: [...] καταλαβαίνω περίπου τι εννοείς.», Πλά-
των, *Πολιτεία*, 415c6-d5 εισαγωγή-σημειώσεις-μτφ. Ν. Μ. Σκουτε-
ρόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2002.
- 3 «Ο Λόγος δεν είναι παρά η ικανότητα επιλογής»: αυτή είναι η
κεντρική θέση του έργου του Milton *Areopagitica*.
 - 4 Β: [...] και ουδέποτε αντικρούεται είναι απολύτως βέβαιη [Σ.τ.μ.].
 - 5 Στη β' εκδοχή του κειμένου η πρόταση αυτή έχει αφαιρεθεί
[Σ.τ.μ.].
 - 6 Πλάτων, *Πολιτεία*, 450d3-e1.
 - 7 Στη β' εκδοχή του κειμένου η πρόταση αυτή έχει αφαιρεθεί
[Σ.τ.μ.].
 - 8 Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, IV, 2, 20.
 - 9 Η αγγλική παροιμία «even Homer nods» σημαίνει ότι ακόμη και ο
καλύτερος άνθρωπος κάνει κάποιες φορές λάθη, λόγω στιγμιαίας
έλλειψης προσοχής. Προέρχεται από την έκφραση του Οράτιου
«*dormitat Homerus*», *Ποιητική τέχνη*, στ. 359. Προφανώς η χρήση της
παροιμίας από τον Strauss διόλου τυχαία δεν είναι, αφού η εν λόγω
έκφραση εμφανίζεται στο σημείο όπου ο Οράτιος καταπιάνεται με
το ζήτημα τού ποια σφάλματα συγχωρούνται και ποια όχι στην ποι-
ητική τέχνη: βλ. *Ποιητική τέχνη*, εισαγωγή-μτφ.-σχόλια Γ.Ν. Γιατρο-
μανωλάκης, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1980, στ. 346κ.ε. [Σ.τ.μ.].
 - 10 Β: την κατανόηση με την επιφυλακτικότητα [Σ.τ.μ.].
 - 11 Β: [...] και, ακόμη περισσότερο, τα συνδεδεμένα μαζί της ερωτή-
ματα, είναι [...] [Σ.τ.μ.].
 - 12 A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West*, Λον-
δίνο 21927, τ. 1, σ. 2.
 - 13 Ernest Renan, *Averroès et l'Averroïsme*, Παρίσι 1866, σ. 292 κ.ε.
Léon Gauthier, *La théorie d'Ibn Rochd (Averroès) sur les rapports de la
religion et de la philosophie*, Παρίσι 1909, σ. 126κ.ε. και 177κ.ε. πρβλ.
του ίδιου «*Scolastique musulmane et scolastique chrétienne*», *Revue
d'Histoire de la Philosophie*, τ. 2, 1928, σ. 221κ.ε. και σ. 333κ.ε.
 - 14 Ludwig Edelstein, «Greek Medicine and its Relation to Religion and
Magic», *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, τ. 5, 1937, σ.
201 και 211. Β
 - 15 Στη β' εκδοχή του κειμένου, η λέξη δεν είναι υπογραμμισμένη
[Σ.τ.μ.].
 - 16 Lessing, *Ernst und Falk*, δεύτερος διάλογος: και «Leibniz von den
ewigen Strafen», *Werke* (έκδοση Petersen και v. Olshausen), τ. 21,
σ. 147· Friedrich Schleiermacher, *Platons Werke*, Βερολίνο 1804, τ.
I, I, σ. 12-20· Werner Jaeger, *Aristotle*, Οξφόρδη 1934, σ. 33· πρβλ.
επίσης Sir Alexander Grant, *The Ethics of Aristotle*, Λονδίνο 1874, τ.
I, σ. 398 κ.ε. και Eduard Zeller, *Aristotle and the Earlier Peripatetics*,
Λονδίνο 1897, τ. 1, σ. 120 κ.ε.
 - 17 James T. Shotwell, *The History of History*, Νέα Υόρκη 1939, τ. 1, σ.
356 κ.ε.
 - 18 Ferdinand Tönnies, *Thomas Hobbes*, Στουτγάρδη 1925, σ. 148·
George E. G. Catlin, *Thomas Hobbes*, Οξφόρδη 1922, σ. 25· Richard
Hönigswald, *Hobbes und die Staatsphilosophie*, Μόναχο 1924, σ.
176κ.ε.· Leo Strauss, *Die Religionskritik Spinozas*, Βερολίνο 1930, σ.
80· Z. Lubinski, *Die Grundlagen des ethisch-politischen Systems von
Hobbes*, Μόναχο 1932, σ. 213 κ.ε.
 - 19 George H. Sabine, *A History of Political Thought*, Νέα Υόρκη 1937, σ.
556 και 551· Friedrich Meinecke, *Die Entstehung des Historismus*,
Μόναχο 1936, σ. 139 κ.ε. και σ. 151, υποσημ. I· Édouard Laboulaye,
«Introduction à l'Esprit des Lois», *Oeuvres complètes de Montesquieu*,
Παρίσι 1876, τ. 3, σ. xviii κ.ε. Ο Laboulaye παραθέτει, σ' αυτά τα
συμφραζόμενα, ένα σημαντικό χωρίο από το κείμενο του
d'Alembert «Éloge de Montesquieu». Βλ. επίσης Bertolini, «Analyse
raisonnée de l'Esprit des Lois», *αυτ.*, σ. 6, 14, 23κ.ε., 34 και 60κ.ε. Οι
παρατηρήσεις τού d'Alembert, του Bertolini και του Laboulaye
- αποτελούν απλώς επεξηγήσεις αυτού που ο ίδιος ο Montesquieu
επισημαίνει όταν λέει, στον πρόλογο επί παραδείγματι: «Αν θέλει
κανείς να αναζητήσει το σχέδιο του συγγραφέα, μόνο μέσα στο
σχέδιο του έργου μπορεί να το ανακαλύψει» [*Το πνεύμα των νόμων*,
μτφ. Π. Κονδύλης, Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 101].
(Βλ. επίσης το τέλος του ενδέκατου βιβλίου και δύο επιστολές από
τον Helvetious, *αυτ.*, τ. 6, σ. 314, 320). Ο d'Alembert λέει: «Για τη
σκοτεινότητα που μπορεί να επιτρέπεται σε ένα τέτοιο έργο λέμε το
ίδιο πράγμα όπως και για την έλλειψη τάξης. Ότι θα ήταν σκοτεινό
για τους κοινούς αναγνώστες, δεν είναι για εκείνους τους οποίους
είχε υπόψη του ο συγγραφέας: εξάλλου, η εθελούσια σκοτεινότη-
τα δεν είναι σκοτεινότητα. Καθώς ο κ. Montesquieu είχε μερικές
φορές να παρουσιάσει σημαντικές αλήθειες, των οποίων η απόλυ-
τη και άμεση διατύπωση θα μπορούσε να πληγώσει άσκοπα, είχε
τη φρόνηση να τις περικαλύψει: και, μέσω του αθώου αυτού τεχνά-
σματος, τις απέκρυψε από εκείνους για τους οποίους θα ήταν επι-
βλαβείς, δίκως όμως να τις χάσουν έτσι από τα μάτια τους και οι
σοφοί». Ομοίως, ορισμένοι σύγχρονοι του «ρήτορα» Ξενοφώντα
πίστευαν πως «ό,τι είναι ωραία και μεθοδικά γραμμένο, δεν είναι
ωραία και μεθοδικά γραμμένο» (*Κυνηγετικός*, 13, 6).
- 20 Β: [...] μία από τις εν λόγω δυνατότητες είναι να πρόκειται περί
χωρίου ειρωνικού [Σ.τ.μ.].
 - 21 Όσον αφορά τον Kant, η περίπτωση του οποίου αποτελεί μόνη της
μία κατηγορία, ακόμη και ένας ιστορικός ελάχιστα επιρρεπής στην
καχυποψία ή σε κάποιον άλλου είδους σκεπτικισμό όσο ο C. E.
Vaughan παρατηρεί: «Οδηγούμαστε σχεδόν να υποψιαστούμε ότι
ο Kant έπαιξε με τους αναγνώστες του και έτρεφε μίαν εσωτερική
συμπάθεια για την Επανάσταση», *Studies in the History of Political
Philosophy*, Μάντσεστερ 1939, τ. 2, σ. 83.
 - 22 Βλ. το «απόσπασμα» του H. S. Reimarus, «Von Duldung der
Deisten», στο Lessing, *Werke* (έκδοση Petersen και v. Olshausen), τ.
22, σ. 38κ.ε.
 - 23 Β: Το ποια στάση υιοθετούν οι άνθρωποι απέναντι στην ελευθερία
της δημόσιας συζήτησης εξαρτάται κατά τρόπο αποφασιστικό από
το τι σκέφτονται περί της λαϊκής παιδείας και των ορίων της.
[Σ.τ.μ.].
 - 24 Β: [...] όχι μονάχα για να κοινοποιήσουν τις σκέψεις τους
[...] [Σ.τ.μ.].
 - 25 Το ερώτημα εάν ο ακραίος αυτός στόχος είναι εφικτός σε συνθή-
κες άλλες εκτός από τις πιο γαλήνιες το έχει εγείρει στην εποχή
μας ο Archibald MacLeish –στο «Post-War Writers and Pre-War
Readers», *Journal of Adult Education*, τ. 12, Ιούνιος 1940– με τους
ακόλουθους όρους: «Ίσως την πολυτέλεια της πλήρους ομολογίας,
της πιο βαθιάς απελπισίας, της μέγιστης αμφιβολίας θα έπρεπε να
την αρνηθούν στον εαυτό τους οι συγγραφείς οι οποίοι ζουν σε
εποχές που δεν είναι οι πλέον ήρεμες και σταθερές. Δεν γνωρίζω».
 - 26 Έχω ειδικότερα κατά νου τον Hobbes, του οποίου η σημασία για
την ανάπτυξη που σκιαγραφήθηκε πιο πάνω μετά δυσκολίας μπο-
ρεί να υπερεκτιμηθεί. Αυτό το αναγνώρισε καθαρά ο Tönnies που
έδωσε ιδιαίτερη έμφαση σε δύο ρήσεις του ήρωά του: «Paulatim
eruditur vulgus» [Οι κοινοί άνθρωποι μορφώνονται σιγά-σιγά] και
«Philosophia ut crescat libera esse debet nec metu nec pudore
coercenda» [Για να αναπτυχθεί, η φιλοσοφία πρέπει να είναι ελεύ-
θερη και να μην περιορίζεται ούτε από τον φόβο ούτε από την
αιδώ] (Tönnies, *ό.π.*, σ. iv, 195). Ο Hobbes λέει επίσης: «Η κατα-
στολή θεωριών δεν κάνει τίποτε άλλο από το να ενώνει και να
εξοργίζει, τουτέστιν να αυξάνει τόσο τη μοχθηρία όσο και τη δύνα-
μη εκείνων που τις έχουν ήδη πιστέψει.», *English Works*, έκδοση
Molesworth, τ. 6, σ. 242. Στο *Of Liberty and Necessity*, Λονδίνο 1654,
σ. 35 κ.ε., γράφει στη Μαρκεσία του Newcastle: «Πρέπει να ομο-
λογήσω ότι, εάν θεωρήσουμε το μεγαλύτερο μέρος της Ανθρωπό-

- τητας όχι όπως θα έπρεπε να είναι αλλά όπως είναι, πρέπει, λέγω, να ομολογήσω ότι η αντιλογική συζήτηση περί αυτού του ζητήματος μάλλον θα βλάψει παρά θα βοηθήσει την ευσεβεία τους· αν, ως εκ τούτου, η Μεγαλειότης του [ο επίσκοπος Bramhall] δεν είχε επιθυμήσει αυτή την απάντηση, δεν θα την είχα γράψει, και δεν τη γράφω παρά μονάχα με την ελπίδα ότι η Μεγαλειότης σας και η δική του θα την κρατήσετε κρυφή».
- 27 Κικέρων, *Tusculanae Disputationes*, II, I, 4. Πλάτων, *Φαίδων*, 64b· *Πολιτεία*, 520b2-3 και 494a4-10.
- 28 Πλάτων, *Τίμαιος*, 28c3-5 και *Επιστολή Ζ'*, 332d6-7, 341c4-e3 και 344d4-e2.* Το ότι η προαναφερθείσα άποψη είναι συμβατή με το δημοκρατικό φρόνημα το δείχνει καθαρότατα ο Σπινόζα, ένας υπέρμαχος όχι μόνον του φιλελευθερισμού αλλά και της δημοκρατίας, *Tractatus Politicus*, XI, 2, έκδοση Bruder. Βλ. *Tractatus de intellectus emendatione*, 14 και 17, καθώς και *Tractatus theologico-politicus*, V 35-39, XIV 20 και XV, το τέλος. Θα ήταν λάθος να σκεφτούμε ότι η *Ηθική* του είναι μια εσωτερική, απερίφραστη ή επιστημονική παρουσίαση της θεωρίας του επειδή είναι *ordine geometrico demonstrata*: διότι το *Renati des Cartes Principia Philosophiae* είναι επίσης *ordine geometrico demonstrata*, μολονότι διαφωνούσε σε αρκετά σημεία με τις αρχές αυτές (βλ. *Epistola*, IX). Ο καθηγητής H. A. Wolfson είναι αξιέπαινος διότι έχει τονίσει το υπαινικτικό, διφορούμενο και ελλειπτικό ύφος της *Ηθικής* και, ειδικότερα, έχει υπογραμμίσει πως «οι δηλώσεις [του Σπινόζα] είναι σημαίνουσες όχι για όσα όντως καταφάσκουν αλλά για τις αρνήσεις που συνεπάγονται». Έχει προσπαθήσει να αναγάγει τα γεγονότα τούτα στο ότι ο Σπινόζα, Εβραίος, ζούσε σε μη εβραϊκό περιβάλλον, όπου «ουδέποτε ένωσε ολότελα ελεύθερος να πει τι σκέφτεται». Συνεπώς, αναγκάζεται να ισχυριστεί: «[Ο Σπινόζα] λίγο κατανοούσε την πραγματική αιτία της ίδιας της συμπεριφοράς.», *The Philosophy of Spinoza*, Κέιμπριτζ Μασ. 1934, τ. 1, σ. 22-24. Εγώ είμαι από την πλευρά μου πεπεισμένος ότι ο Σπινόζα κατανοούσε πολύ καλά την πραγματική αιτία και ότι ως εκ τούτου ο ώριμος Σπινόζα θα είχε σταθεί εξίσου «επιφυλακτικός, διστακτικός και συγκρατημένος» εάν είχε ζήσει σε ένα περιβάλλον καθαρά εβραϊκό. Βλ. επίσης, επί παραδείγματι, *Tractatus theologico-politicus*, II, 31· XV, 2-3 και XVII, 24. [*Η έκφραση «brief indication» (μικρή υπόδειξη) αντιστοιχεί στην έκφραση «διά σμικράς ενδείξεως», *Επιστολή Ζ'*, 341e4· ακολουθήθηκε η απόδοσή της από την Η. Κορμπέτη, Στιγμή, Αθήνα 1997. Το ρήμα indicate [υποδεικνύω], που χρησιμοποιείται σε όλο το κείμενο, προφανώς παραπέμπει στα ανωτέρω χωρία, και θα πρέπει, όπως προκύπτει εξάλλου από τα συμφραζόμενα, να κατανοηθεί με το νόημα του «παρουσιάζω έμμεσα, με τρόπο συγκαλυμμένο· κάνω νύξη». Στη β' έκδοσή του κειμένου, η υποσημείωση σταματά στην πρώτη παραπομπή στον *Tractatus theologico-politicus* [Σ.τ.μ.].
- 29 «Likely tales», «noble lies», «probable opinions». Η απόδοση των όρων ακολουθεί τους γάλλους μεταφραστές του κειμένου, οι οποίοι παραπέμπουν στα εξής χωρία: Πλάτων, *Τίμαιος* 29d1, *Πολιτεία*, 414b9 και Αριστοτέλης, *Τοπικά* 100b21 [Σ.τ.μ.].
- 30 Sir Thomas More, *Utopia*, τελευταίο μέρος του πρώτου βιβλίου. [Ακολουθώντας την αγγλική και τη γαλλική μετάφραση του λατινικού κειμένου τού More, ο όρος μπορεί να αποδοθεί «πλάγια οδός» ή «πλάγιος δρόμος». Στη ρητορική, η θεωρία των *ductus* αφορά σε περισσότερο ή λιγότερο πλάγιους τρόπους να λέει κανείς κάτι. Υπάρχει ο *simplex* (βαθμός μηδέν πλαγιότητας), ο *figuratus*, ο *subtilis*, ο *obliquus*, ο *mixtus*: ο *obliquus* αναφέρεται περισσότερο από τους άλλους σε ξεγέλασμα της λογοκρισίας: δεν λέω ευθέως αυτό που θέλω να πω, διότι φοβάμαι. Ευχαριστώ τον Π. Μπασάκο για τη διευκρίνιση [Σ.τ.μ.].
- 31 Η έκφραση «ευσεβής απάτη» [rius fraud] δήλωνε, αρχικά, την απάτη που αποσκοπούσε στην ενίσχυση της θρησκευτικής πίστης και βασιζόταν στην πεποίθηση ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Η έκφραση «οικονομία αλήθειας» [economy of truth], που επίσης απαντά σε θρησκευτικά συμφραζόμενα χωρίς ωστόσο να περιορίζεται σ' αυτά, αναφέρεται στην αποφυγή της πλήρους αποκάλυψης της αλήθειας, σε περιπτώσεις όπου αυτή κρίνεται ανώφελη ή επιβλαβής [Σ.τ.μ.].
- 32 Μια αρκετά εκτενής πραγμάτευση της «magna quaestio, latebrosa tractatio, disputatio inter doctos alternans» όπως την αποκαλούσε ο Αυγουστίνος, μπορεί να ανευρεθεί στο έργο του Grotius *De Jure Belli ac Pacis*, III, κεφ. 1, §7κ.ε. και ειδικότερα §17, 3· βλ. επίσης, μεταξύ άλλων, την ενάτη *Provinciale* τού Pascal και Jeremy Taylor, *Ductor Dubitantium*, βιβλίο III, κεφ. 2, κανόνας 5.
- 33 Μόνον η εξωτερική διδασκαλία παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον κοινωνιολόγο της γνώσης, διότι μόνον η εξωτερική διδασκαλία είχε, θα μπορούσε να έχει και υπήρχε η πρόθεση να έχει λαϊκή απήχηση. Όμως η κοινωνιολογία δεν αρκεί: υπήρχαν πάντοτε άνθρωποι που δεν ήταν απλώς εκφραστές των κοινωνιών στις οποίες ανήκαν, ή της οποιασδήποτε κοινωνίας, αλλά επιχειρήσαν με επιτυχία να εγκαταλείψουν το «σπήλαιο». Τους ανθρώπους αυτούς, και μόνον αυτούς, μπορούμε ακόμη να τους αποκαλούμε φιλοσόφους, εραστές της αλήθειας περί «του όλου» και όχι απλώς περί «του όλου της ιστορικής διαδικασίας». Η ανεξαρτησία του φιλοσόφου, στο μέτρο που είναι φιλόσοφος, αποτελεί μία μονάχα όψη μιας πιο θεμελιώδους ανεξαρτησίας, την οποία αναγνώρισαν εξίσου εκείνοι που μιλούσαν για μια προκοινωνική «φυσική κατάσταση» και εκείνοι που τόσο μεγάλη έμφαση έδιναν στο γεγονός ότι «ο άνθρωπος γεννιέται από τον άνθρωπο και τον ήλιο»* όχι από την κοινωνία. Συμβαίνει ενίοτε ένας αυθεντικός φιλόσοφος να συμφωνεί με τις πολιτικές απόψεις της οικογένειας, της σέκτας ή της τάξης του, και συνακόλουθα οι πολιτικές (και ηθικές) γνώμες που εκθέτει στα βιβλία του να είναι απλώς πιο εντυπωσιακές και ευφάνταστες εκφράσεις όσων έλεγαν επίσης ο πατέρας ή ο θεός ή ο αδελφός του. Εάν όμως θέλει κανείς να κατανοήσει τον κρυφό λόγο για τον οποίο επέλεξε αυτές τις πολιτικές απόψεις και όχι εκείνες μιας άλλης τάξης –διότι, ως φιλόσοφος, ήταν ελεύθερος να επιλέξει– πρέπει να κοιτάξει κάτω από την επιφάνεια της διδασκαλίας του, ξεθάβοντας την εσωτερική διδασκαλία του η οποία υποδεικνύεται ανάμεσα στις γραμμές και συνήθως δεν είναι ιδιαίτερα εγκωμιαστική για τον πατέρα, το θείο ή τον αδελφό. Το να εκλαμβάνει κανείς την επιφανειακή και πρακτική συμφωνία ενός φιλοσόφου με την οικογένεια ή την τάξη του ως απόδειξη του ότι διακατέχονταν από τις προκαταλήψεις της οικογένειας ή της τάξης του αποτελεί ένα ακόμη αρκετά κοινό παράδειγμα *post hoc, ergo propter hoc* [κατόπιν τούτου, άρα εξαιτίας τούτου]. Το σόφισμα αυτό είναι πολύ σοβαρότερο από οποιονδήποτε παραλογισμό διαπράττει ο Πλάτωνας, παραδείγματος χάριν, διότι δεν το παρατηρούν εκείνοι που το διαπράττουν. [*Αριστοτέλης, *Περί Φύσεως*. Το δεύτερο βιβλίο των *Φυσικών*, 194b13, εισαγωγή-μτφ.-σχόλια Β. Κάλφας, Πόλις, Αθήνα 2004. Στη β' έκδοσή του κειμένου, η υποσημείωση αυτή έχει αφαιρεθεί [Σ.τ.μ.].
- 34 Πρβλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 539a5-d1 και *Απολογία Σωκράτους*, 23c2-8.
- 35 Β: [...] το κατεξοχήν πολιτικό ζήτημα [...] [Σ.τ.μ.].